

**ԷԶՍԻԱԾՆԻ ՎԱՆԱԿԱՆ ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆԵՐ ԵՎ ՆՐԱ Ա-
ՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ /16-18-ԲԴ ԳԴ./**

Հայաստանյաց Առաքելական եկեղեցու հոգևոր և եկեղեցավարչական գերագույն կենտրոնական իշխանության՝ Էջմիածնի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության 16-18-րդ դդ. սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների պատմության ուսումնասիրությունը հայ պատմագիտության մեջ համեմատաբար քիչ լուսաբանված թեմաներից մեկն է: Այն հիմնականում կատարվել է ժամանակաշրջանի Հայաստանի քաղաքական պատմության լուսաբանման ընդհանուր ֆոնի վրա: Մինչդեռ հարկավոր է այն ուսումնասիրել համակողմանիորեն, հիմնական ուշադրությունը կենտրոնացնելով նրա տնտեսական կյանքի պատմության ուսումնասիրման վրա, քանի որ տնտեսությունն ուսումնասիրելը, նրա զարգացման կոնկրետ օրինաչափությունները բացահայտելն այդ հասարակության սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների լուսաբանման հիմնական հարցն է: Բացի այդ, ի հայտ են եկել նոր աղբյուրներ, որոնք լուրջ կռվան են հանդիսանում մի շարք հարցերի համակողմանի քննարկման կամ նորոպի լուսաբանման համար:

Քննարկվող ժամանակաշրջանում Հայաստանի ագրարային հարաբերությունների էությունը բացահայտող պատմական փաստաթղթերի գիտական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ այն փաստարկումը, թե հողը պետության կամ թագավորի գերագույն սեփականությունն էր, գիտականորեն հերքվում է: Հողատիրության հարցերը մեկնաբանելիս առաջին հերթին պետք է ելնել տվյալ ժամանակաշրջանում հաստատված սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների օբյեկտիվ վերլուծությունից: Այդ հարցերը չի կարելի բացատրել հենվելով միայն մուսուլմանական կրոնական դոգմաների վրա, որոնք, ինչպես ճիշտ նկատել է Վ. Միմորսկին «յուրաքանչյուր երկրում այլ տեսք ունեին և մեզ հետաքրքրող հարցերի համար ոչ այլ ինչ էին, եթե ոչ միայն իրավական ծածկույթ, որ գալիս էին ծածկելու տեղում ընդունված կարգերը»¹:

16-18-րդ դդ. Հայաստանի Արևելյան մասում մասնավոր հողային սեփականության հիմնական ձևը մուլքն էր, որն ընկած էր պետական, արքունական, մասնավոր սեփականատիրական, կրոնական հաստատություններին պատկանող ու ազատ համայնքապատկան հողատիրության տեսակների հիմքում:

Իր ունեցած առանձնահատկություններով հողատիրության տեսակների մեջ տարբերակվում էր վանական-եկեղեցականը: Հարկ է նշել, որ թեև

¹ Tadhkirat al- muluk, a manyal of Safavid administration, by V. Mimosky, London, 1943, p. 195.

Հայաստանն իր երկու մասերով էլ նվաճված էր, այնուհանդերձ եկվոր տիրակալներին չհաջողվեց երկրում արմատավորել իրենց հոգևոր ինստիտուտները: Թեև չկար միասնական հայկական պետականություն և երկիրն էլ դեռ չթոթափած թաթար քոչվորների ասպատակությունների թողած հետքերը դարձել էր թուրքմենական ցեղերի անվերջ կռիվների թատերաբեմ, հայ եկեղեցու կենտրոնը կրկին փորձեց ստանձնել ազգի առաջնորդի իր երբեմնի դերը: Հասկանալի է, որ անհրաժեշտ էր առաջին հերթին պայմաններ ստեղծել վանական-եկեղեցական տնտեսության առաջընթացի համար: Այն սկսվեց հայ աշխարհիկ ավատատերերի նվիրատվություններով: Այս ուղղությամբ անհրաժեշտ է կարևորել այն իրողությունը, որ բնաշխարհի ավատական դասի ներկայացուցիչների նախաձեռնությամբ հայ հոգևոր ինստիտուտներին տրվող և բավական մասսայական բնույթ ստացած նվիրատվությունների փաստերը ստեղծված պայմաններում նվաճողների սոցիալ-տնտեսական քաղաքականության դեմ պայքարի յուրահատուկ ձևեր էին: Նման գործի նախաձեռնողը հանդիսացավ Կարա-կոյունլուների արքունիքում մեծ վեզիրի պաշտոնն զբաղեցնող, Կարա-Իսքանդարի գլխավոր խորհրդական Ամիր Ռոստոմը, որը Օրբելյան իշխանական տան ներկայացուցիչն էր: Դեռ 1431թ., երբ արդեն տեսանելի էր Հայոց Ընդհանրական Աթոռն էջմիածին տեղափոխելու իրողությունը, Ռոստոմ Օրբելյանն Արագածոտն և Նիզ գավառներում իր սեփականությունը հանդիսացող թվով 7 գյուղեր /Վաղարշապատ, Աշտարակ, Բաթրինջ, Նորագավիթ, Աղվանատուն, Քիրաշլու, Մուղնի/ 540000 դիմարով¹ վաճառում է բարձրաստիան հոգևորական Գրիգոր Մակվեցուն, որն էլ իր հերթին դրանք նվիրում է էջմիածնի վանքին²: Նկատի ունենալով այն իրողությունը, որ հայ ավատատերերի կարծիքով եկեղեցու իրավունքների ամրապնդումը կնպաստի հետագայում իրենց իշխանության վերականգնմանը, պետք է ենթադրել, որ տվյալ դեպքում վաճառքը զուտ ձևական էր, քանզի չէր բացառվում, որ նշված գումարը Մակվեցուն տված լիներ հենց Ռոստոմ Օրբելյանը:

Էջմիածնի վանական հաստատությանը սեփականատիրության իրավունքով հողերի նվիրման փաստերը առավել մեծ չափեր ընդունեցին 17-18-րդ դդ.: 1658թ. կալվածագրերից մեկում, ուր նկարագրվում է Նորագյուղ և Եղվարդ գյուղերի սեփականության իրավունքի էջմիածնի վանքին նվիրելու պատմությունը, կարդում ենք. «Պատճառ այսր շարիատի բացատրել այն զի բարեպատեհ միջոցի և ի բարե վայրկեանի ներկայացաւ շարիատին բարեհամբավեալն ի քրիստոնէից խոջա Յակովբ որդի Սէթի հայ բնակիչ Երևանայ և ըստ իւրեանց անձնական համաձայնութեան և ցանկութեան անբաւարար թումբք է յոժարական նւիրեաց ի վերա հիման կանոնաց շարիատի, վանիցն էջմիածնի զամբողջ գիւղն Նորագէղ յԵրևանայ նահանգի ու զչորորդ ու կէս

¹ Դիմարդ-դիան, արծաթ դրամի միավոր: 15-18-րդ դդ. եղել է անփոփոխ մեծություն: 10000 դիմարդ կազմում էր 1 թուման:

² Կալվածագրեր, կազմեց՝ Հար. Աբրահամյան, Երևան, 1941, էջ 12-14 /այսուհետև՝ Կալվածագրեր/:

մասունս ի վրայ ամբողջ մասեաց¹ գիւղն եղվարդ ի գաւառին Գառնայ»²: Արժանահիշատակ է վրաց Ռոստոմ թագավորի Նախեղուռ գյուղը էջմիածնին նվիրելու վերաբերյալ կալվածագիրը: Դա հավաստումն է էջմիածնի հեղինակության բարձրացմանը նույնիսկ Հայաստանի սահմաններից դուրս: Կալվածագրում մասնավորապէս ասվում է. «Կամաւ և օրինականութեամբն աստոյ մենք թագաւոր թագաւորաց Քարթլայ և Կախեթու երկուց իշխանութեանց իշխօղ և տիրող տէր և թագաւոր Ռօստոմ... շնորհեցաք այսպէս. Նախեղաւ մեր արքունի հայրենիքն, որք կային ի Նախեղուռն, վասն երկարակից մեզ լինելոյ, նուրիեցաք էջմիածնայ»³: 1769թ. մեկ այլ կալվածագիր վկայում է քանաքեռցի ոմն Ջավահիրի ու նրա դուստր Գայանեի կողմից էջմիածնի վանական հաստատութեանը հողատարածք նվիրելու մասին. «Զօրութիւն գրոյս այս է. որ ես քանաքեռցի ճավահիրս և իմ դուստր Գայանէս... մեր յօժար կամօք և ուղիղ սրտիւ և երկօքեանս ի միմեանցս հաւանութեամբ յիշատակ և վախճ տվինք մեր մուլքն մեր ինչքն Սուրբ իջման տեղին վասն փրկութեան հոգւոյ և բոլոր ննջեցելոց մերոյ»⁴:

1639թ. թուրք-իրանական պատերազմի ավարտից հետո, երբ երկրում հաստատվեց համեմատաբար երկարատև խաղաղության մի ժամանակաշրջան, նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին էջմիածնի վանական տնտեսության կարգավորման, նրա հետագա զարգացումն ապահովելու ուղղությամբ: Եվ պահական չէ, որ Եսայի Հասան-Ջալալյանը 17-րդ դարի երկրորդ քառորդը և հետագա ժամանակաշրջանը բնութագրում է որպէս հայոց աշխարհի և էջմիածնի նորոգման պատմության ժամանակաշրջան⁵: Շնորհիվ Սովսես Տաթևացի/ 1629-1633թթ./, Փիլիպպոս Աղբակեցի /1633-1655թթ./ ու հատկապէս Հակոբ Ջուղայեցի /1655-1680թթ./ կաթողիկոսների կառուցողական ջանքերի, աստիճանաբար կարգավորվում է վանական հաստատության տնտեսական գործունեությունը: Դրվատելով Փիլիպպոս Աղբակեցու այդ ուղղությամբ կատարած աշխատանքները, Առաքել Դավրիժեցին գրում է. «Եւ որքան եկաց Փիլիպպոս կաթողիկոսն ի վերայ երկրի, թե ի ժամանակս վարդապետութեան իւրոյ, եւ թե ի ժամանակս կաթողիկոսութեան, անդադար եւ անխափան արար եւ գործեաց նա արդիւնս ի մեջ աշխարհի, եւ մանաւանդ բարձրագահ աթոռն սբ. էջմիածին, սովաւ առաւել հարստացաւ և փարթամեցաւ եկեղեցական անօրով, ոսկւով եւ արծաթով: Այլ եւ հոյլք անբան կենդանաց, ուղտք, եւ ջորիք, եւ ջուլիք մատակ ձիոց, եւ ջուլք խաշանց եւ անդեոց, այլ եւ արտս, եւ զայգիս եւ բուրաստանս»⁶: Գոյանում են ֆինանսական միջոցներ, որոնց օգտագործումով հնարավորություն է ստեղծվում ընդարձակելու վանական հաստատության հողատարածութեան

¹ Մեփականությունն օտարման ենթարկվելու դեպքում բաժանվում էր 6 մասերի, որը իրանական աղբյուրներում կոչվում էր դանգ, իսկ հայկականում՝ ստակ: Մեկ ամբողջական կալվածքը 6 ստակ էր:

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 4, էջ 8:

³ Կալվածագրեր, էջ 18-19:

⁴ Նույն տեղում, էջ 24:

⁵ Եսայի Հասան-Ջալալյան, Պատմութիւն յաշխարհին Աղտանից, Երուսաղեմ, 1868, էջ 15:

⁶ Առաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1896, էջ 263:

յունների չափերը: Գնումների ճանապարհով էջմիածնի հողատիրական իրավունքների ընդարձակումը դարձավ կաթողիկոս Հակոբ Զուղայեցու գործունեության հիմնական առանցքը: Ստորև ներկայացնում ենք այն գյուղերի ցանկը, որոնց սեփականատիրական իրավունքը գնումների միջոցով ձեռք է բերել Հակոբ Զուղայեցին.

N	Գյուղի անունը	որ մասն է զնվել	արժեքը	վաճառողը	գնման տարեթ.
1	Ֆրանկանոց	6 դանգ	9թում. 9500դին.	Ալի աղայի որդին	1655
2	Քեշիշքենդ	6 դանգ	2 թուման	Իսմայիլ աղա	1671
3	Նորք	6 դանգ	55 թուման	Խոջա Սարգիս	1674
4	Յայջի	6 դանգ	17 թուման	Քալանթար Սահակ	1660
5	Ամիրի գյուղ	4,5դանգ	13 թուման	Քալանթար Սահակ	1660
6	Մելիք	6 դանգ	2 թուման	Ռզա-Կուլի	1664
7	Բաթրինջ	1 դանգ	16000 դինար	Բայրամ բեկ	1655
8	Ղարաղոյունլու	6 դանգ	22 թուման	Խոջա Սուքիաս	1650
9	Մանկանոց	6 դանգ	11000 դինար	Հաքի բեկ	1670
10	Օշական	1,5դանգ	13 թուման	Հանադան-Կուլի	1655-1676
11	Քյատուր	6 դանգ	2 թուման	Ռզա-Կուլի	1674
12	Մաստարա	2,5դանգ	3 թուման	Ռզա-Կուլի	1664 ¹

Դժվար չէ նկատել, որ որոշ գյուղերի սեփականության իրավունքին տիրելու համար համեմատաբար թանկ է վճարվել: Դա բացատրվում է հիմնականում այդ գյուղերի հողերի բերքատվության աստիճանով, նրանց եկամտաբերությամբ: Այդ մասին է վկայում թեկուզև Օշական գյուղի օրինակը, որի 4,5 դանգը զնվել է Փիլիպոս Աղբակեցու, իսկ 1,5-ը՝ Հակոբ Զուղայեցու կողմից.

N	որ մասն է զնվել	արժեքը	վաճառողը	երբ է զնվել	ով է գնել
1	0,5 դանգ	5 թուման	Սուլթան բեկ	1639	Փիլիպոս Աղբակեցի
2	1 դանգ	7 թուման	Բաբա, Բեկում	1640	-
3	0,5 դանգ	6 թուման	Հասան, Հուսեյն	1640	-
4	0,5 դանգ	5 թուման	Իսմայիլ Բեկ	1641	-
5	0,5 դանգ	6 թուման	Սեֆուկիլի Բեկ	1642	-

¹ Միմնոն Երևանցի, Ջմարո, Վաղարշապատ, 1873, էջ 109-129, «Ջամրո», էջ 109-129: Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 242, վավ. 2, 204: Ջաքարիա Քանաքեղցի, Պատմագրություն, հ. Բ, Վաղարշապատ, 1870, էջ 62 /այսուհետև՝ Ջաքարիա Քանաքեղցի/:

² «Ջամրո», էջ 108-111, Ջաքարիա Քանաքեղցի, հ. Բ, էջ 62:

6	0,5 դանգ	4 թուման	Շահգեյնար	1643	-
7	0,5 դանգ	6 թուման	Սեջլում Բեկ	1644	-
8	0,5 դանգ	5 թուման	Հուսեյն Բեկ	1644	-
9	0,5 դանգ	5 թուման	Խանադան-Կուլի	1655	Հակոբ Ջու- ղայեցի
10	0,5 դանգ	7 թուման	Բազազ Դարգահ	1676	
11	0,5 դանգ	10 թուման	Գասպար	1676 ²	

Ամենայն Հայոց կաթողիկոսների կողմից հողային սեփականության իրավունքի ձեռք բերման գործում փութաբան աշխատանքներ են կատարել նաև Ալեքսանդր Ջուղայեցի /1706-1714թթ./ և Աստվածատուր Համադանցի /1715-1725թթ./ կաթողիկոսները: Այդ ուղղությամբ նրանց կատարած աշխատանքներից է հատկապես Մաստարա գյուղի սեփականության իրավունքի ամբողջացումը, որի վրա ծախսվում է 22 թուման 5000 դիմար գումար¹: Մինչ այդ ձեռք է բերվում նաև Նորագյուղի՝ 6 դանգը, Եղվարդի՝ 4,5 դանգը, Բոռխենիսի՝ 6 դանգը, Դիպակլուի՝ 6 դանգը, Օռպանիսի՝ 6 դանգը²: Ընդհանուր առմամբ, մինչև 17-րդ դարի վերջերը էջմիածնի վանական հաստատությունն ամբողջությամբ կամ մասամբ տիրել է թվով 23 գյուղերի սեփականատիրական իրավունքին, ընդ որում դրանցից 7-ին, ինչպես արդեն նշել ենք, դեռ 1431թ.-ից տիրել է «վակֆային» իրավունքի պայմանով: «Վակֆային» /աղբյուրներով նաև վախճված/ իրավունքի մասին արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Սիմեոն Երևանցին: Նկարագրելով Գրիգոր Մակվեցու կողմից էջմիածնի վանքին Վաղարշապատ գյուղի նվիրատվության օրինակը, նա գրում է. «Եւ Գրիգոր կաթողիկոս գրեցուցանե ի յերիս դապալայոջսն ևս թէ Գրիգոր խալիֆայն առնու զգեօղս զայն վախճֆ տա էջմիածնի Աթոռոյն: Քանզի որովհետև յամենայն յազգս օրէն է, զի վախճֆն ոչ վաճառէ և ոչ յետս դառնայ վասն այսօրիկ այսպես գրեցուցանէ, զի մի ոք իշխեսցէ յետոյ վաճառէ և զնել»³: Հետևապես, վակֆային իրավունքի հիմնական նախապայմանը այն է, որ նվիրված հողը պետք է լինի նվիրողի «հալալ ինչքը», այսինքն ժառանգված կամ զանձագին տիրույթը, հակառակ դեպքում գործարքը օրինական չէր համարվի: Այս տեսակետից հատկաշնական է Մաստարա գյուղի օրինակը: Ինչպես տեղեկացնում է Սիմեոն Երևանցին, հիշյալ գյուղի սեփականության 2,5 դանգը 12000 դիմարով 1656թ. ոմն Ոսկանի որդի Թարխան նախ գնում է, վեր ածում այն իր «հալալ ինչքի» և նոր միայն նվիրում է էջմիածնի վանքին⁴: Նույնակերպ, 1660թ. էջմիածնի իրավասությանն է անցնում Կոտայքի գավառի Նորագյուղ համայնքի սեփականության ամբողջական իրավունքը, նույն գավառի Եղվարդ գյուղի սեփականության իրավունքի

¹ «Ջամբո», էջ 115:

² Նույն տեղում, էջ 117-129:

³ Նույն տեղում, էջ 101:

⁴ Նույն տեղում, էջ 114-115: Սիմեոն Երևանցու հավաստմամբ, այդ գործարքը օրինական չի համարում ոմն Ռզա-Կուլի, որին հաջողվում է դատարանում հաստատել իր պահանջը: Հակոբ Ջուղայեցին էլ ստիպված էր նրան վճարել 3 թուման և հա բերել գյուղի սեփականության իրավունքի 2,5 դանգը:

4,5 գանդը¹: Առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Բոխենիս գյուղի սեփականատիրական իրավունքի ձեռք բերման փաստը: Ինչպես վկայում է Աիմեոն Երևանցին. «Գեօղս այս ի բնե անտի ի գիւղականաց իւրոյ վախմ է տուեցեալ Արքոյ Աթոռոյս կամաւ և յօժարութեամբ իւրեանց»²: Հետագայում, ինչպես նշում է «Ջամբռ»-ի հեղինակը, գյուղացիները կամ իրենց չունենորության, կամ էլ օգտվելով վանքի թուլությունից /«յանշքութենէ Աթոռոյս»/ հրաժարվում են վանքի նկատմամբ որևէ պարտավորություն կատարելուց: Եվ միայն Հակոբ Ջուղայեցու հորդորանքներից հետո, գյուղի բնակչությունը վճռում է. «անդրէն դարձուցանեն զվեց դանկ մուլք գեղջն իւրեանց ի Սուրբ Աթոռ»³: Կարծում ենք, որ Երևանցին այստեղ առանձին միտումով է շեշտում «ի բնե անտի» արտահայտությունը: Հավանաբար, մենք գործ ունենք դեռևս նոր, իր ազատ իրավունքներից զրկված ու արդեն կախյալ դարձած գյուղական համայնքի հետ, այլապես ոչնչով չի պատճառաբանվում գյուղի բնակչության ընդվզումը:

Աղբյուրների միաբերան վկայությամբ, վակֆային իրավունքի առանձնահատկությունը կայանում է նրանում, որ նման կալվածքներն ազատվում էին պետական հարկերի վճարումից, այսինքն ստանում էին մուաֆության /աղբյուրներում նաև մաղաֆության, թարխանության/ իրավունք: Հայ իրականության մեջ մուաֆայության իրավունքի մասին հիշատակություններ կան ավելի վաղ ժամանակներից: Ինչպես վկայում է արձանագրություններից մեկը, 1210թ. Աարգիս Ջաքարյանի Ջաքարե որդին Հաղպատի վանքին է նվիրում իր «հայրենիք» Աշոցք և Հալալչեն գյուղերը... ամենայն սահմանաւք, ոնց բնական եղեալ է հողով և ջրով, խոտամարգերով, լեռամբ և դաշտիւ ազատ և թարխան յամենայն հարկէ»⁴: Եկվոր տիրակալների համար ևս առանձին դեպքերում մուաֆության իրավունքը դիտվել է որպես իրենց գործունեության նախապայման: Հենց դրա մասին է վկայում Կարա-կոյունլու Հասան Ալիի 1468թ. հրովարտակը Տաթևի և Վաղաղնի վանքերը հարկերից ազատելու, վանքապատկան գյուղերի բահրան նրանց նվիրելու մասին: Հրովարտակում մասնավորապես ասվում է. «Թող հայտնի լինի, որ քրիստոնյաների պարօանք Շմավոն վարդապետը և Ստեփանոս կրօնավորը եկան աշխարհի ապավենի դուռը և խնդարկու լինելով, արքայական ողորմածությամբ ներկայացրին իմ հանգուցյալ նահատակ հոր կողմից նրանց անվամբ շնորհված հրովարտակները այն մասին, որ Տաթևի և Վաղաղնի վանքերից, որոնք նրանց պաշտոնատեղին ու բնակավայրն են եղել, և այդ վանքերի վակֆերին վերաբերող ու նրանց կողմից մշակվող հողերից մալ»⁵. իս-

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 4, էջ 8-9, հմմա. «Ջամբռ», էջ 121:

² «Ջամբռ», էջ 126:

³ Նույն տեղում:

⁴ Կ. Կոստանեանց, Վիմական տարեգիր, Պետեքքուրգ, 1913, էջ 50-51:

⁵ Մալ-գլխավոր եկամտահարկը և սեփականության հարկը: Գանձվել է ինչպես քնամթերքով, այնպես էլ դրամով:

րաջաթ¹ և ավարիզ² չպահանջեն, նրանց և նրանց հետ կապ չունեցող մարդկանց վարելահողերից ու ցանքսերից մալ ու խարաջ³ չվերցնեն»⁴: Ինչպես տեղեկացնում ենք սեֆյան շահ Աբաս II-ի 1644թ., ինչպես նաև Երևանի Քեյ-խոսրով խանի 1649թ. էջմիածնի իրավունքները հաստատող հրովարտականներից, վանքը միայն վաղարշապատում ուներ թվով 10 տարբեր չափերի առանձին հողակտորներ ու 5 այգիներ, Օշականում՝ 2, Ձորագյուղում, Նորքում և Շիրաբաղում մեկական այգիներ, որոնցից պետական հարկերի գանձումն արգելված էր⁵: Իհարկե, էջմիածնի վանական տնտեսությունն ուներ հողային այլ տարածքներ ևս, սակայն այն հանգամանքը, որ հիշյալ հրովարտականներում թվարկված են միայն որոշակի քանակի տնտեսական օբյեկտներ, ապացույց է այն բանի, որ մնացածներն իբրև գանձագին մուլք ապահարկ դառնալու իրավունք չեն ունեցել: Ինչպես նշել ենք, Հակոբ Ջուղայեցու կաթողիկոսության տարիներին էջմիածնի վանքը տիրել է թվով 23 գյուղերի սեփականատիրական իրավունքին, որոնցից 12-ին ամբողջական կամ մասնակի վակֆային իրավունքով, իսկ մնացած 11-ին՝ գանձագին մուլքի իրավունքով: Հետագայում, ծանր պարտքերի տակ ընկնելով, կաթողիկոսը մեծահարուստ որոշ անձանց գրավ է դրել վանքապատկան շատ կալվածքներ, որոնք նրա մահից հետո, երբ լրացել է պարտքերի մարման ժամկետը, յուրացվել են պարտատերերի կողմից⁶: Աղբյուրների ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ տվյալ դեպքում իբրև գրավ յուրացվել են կաթողիկոսության ոչ թե վակֆային, այլ գանձագին մուլքերը: Հետևապես, այն փաստը, թե Հակոբ Ջուղայեցու ձեռքով գնած մուլքերը 17-րդ դ. վերջին համարյա ամբողջությամբ դուրս էին եկել էջմիածնի տնօրինումից, վկայում է, որ ի տարբերություն վակֆային կալվածների այն գանձագին մուլքերը, որոնք իրավական ձևակերպմամբ չէին հաստատված իբրև վակֆ, ենթակա էին ամեն կարգի օտարման, ինչպես նաև դրանց նկատմամբ չէր կիրառվում մուաֆուլայան իրավունքը:

Վակֆային իրավունքի անձեռնամխելիության մասին է խոսում նաև այն իրողությունը, որ նման կարգավիճակ ունեցող կալվածքների նկատմամբ ոտնձգություն անողները պատժվում էին պետական իշխանության կողմից, իսկ բռնագրավված վակֆային կալվածքը կրկին վերադարձվում էր նախկին տիրոջը: Այս առումով հատկանշական է Մուղնի գյուղի օրինակը:

¹ Իխրաջաթ-այսպես էին կոչվում այն արտակարգ ծախսերը, որ տարբեր առիթներով գյուղացիները պարտավոր էին հատուցել պետությանը:

² Ափսքիզ-գյաղացիների պարտադիր աշխատանքը արտակարգ պատահարների ժամանակ:

³ Խարաջ-16-18-րդ դդ. հասկացվում էր քմակչությունից գանձվող մի շարք պետական հարկերի իմաստով, որպես հավաքական հարկային տերմին:

⁴ Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտականները, պր. 1, կազմեց Հ. Հ. Փափազյան, Երևան, 1956, էջ 47-48:

⁵ Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտականները, պր. 2, կազմեց Հ. Հ. Փափազյան, Երևան, 1959, էջ 114-116, հմմտ «Ջամբ», էջ 158-159:

⁶ Ձաքարի Ազուլեցու Օրագությունը, Երևան, 1938, էջ 110, 139, հմմտ «Ջամբ», էջ 106-107:

Ինչպես գիտենք, այդ գյուղն այն յոթից մեկն էր, որը 1431թ. վակֆային իրավունքի պայմանով տրվել էր Էջմիածնի վանքին: 329 տարի անց, Երևանի Հուսեյն Ալի-խանի ոստիկանապետ Իբրահիմ աղան զարտուղի ճանապարհներով տիրում է գյուղի սեփականության իրավունքին: Եվ միայն 1768թ. Սիմեոն Երևանցուն հաջողվում է համապատասխան փաստաթղթեր ներկայացնելուց հետո /որոնց մեջ նաև 1431թ. կալվածագիրը/ շարիաթական դատարանի վճռով կրկին ետ բերել խլվածը¹: Հիշատակության է արժանի նաև Վաղարշապատ գյուղի օրինակը: Ինչպես հայտնի է, Երևանի խանության կազմավորումից հետո, նրա կառավարիչ է նշանակվում Ամիրգունա խանը: Վերջինս ի թիվս այլ կալվածքների բռնագրվում է նաև Վաղարշապատ գյուղի սեփականության իրավունքը /«զաթեալ ուտե զգեօղս մեր»/: Սի քանի բարձրաստիճան հոգևորականներ, ինչպես տեղեկացնում է Սիմեոն Երևանցին «Ժողովեալք ի Սթոռն»՝ զնացեալ արզ առնեն Ամիրկիւնե խանին, և զԳրիգոր կաթողիկոսի մեծ վախուպամայ դապալայն ևս ցուցանեն, ասելով թէ՛ այս գեղջ զվեց դանկ մուլքն սրբոյ Էջմիածնի է ի բնի անտի: Եւ Ամիրկիւնե խանն ևս վերահասու լեալ իրին ստուգութեան, վերադարձուցանէ զվեց դանկ մուլքն զեղջս այսմիկ Աթոռոյս, և հաստատուն գիր ևս տայ կնքով թէ այսուհետև ով ոք յազգէ իմմէ և յայլոց իշխեսցէ զմուլքն զեղջս այսմիկ հանել ի յէջմիածնայ, նզովեալ լիցի»²:

Բնավ, չպետք է կարծել, թե հայ եկեղեցու աթոռանիստ կենտրոնի հողային տարածությունների ամբողջականության ապահովումը միշտ էլ արժանացել է եկվոր տիրակալների ուշադրությանը: Հարկավ, մուսուլման տիրակալների պետական քաղաքականությունից իբրև իրավագուրկ հարկատու ժողովուրդ բազմապատիկ տուժում էր հայ աշխատավորությունը, սակայն հայ եկեղեցու ու հոգևոր դասի վիճակն էլ բնավ մխիթարակն չէր: Այդ ակներև է թեկուզ և զեթ այն նկարագրությունից, որ մեզ է թողել ռուսական արքունիքին հասցեագրած նամակի հեղինակ Հակոբ Ջուղայեցին, երբ դիմելով ռուսական ցարին խնդրում է միջնորդել Իրանի շահի առաջ՝ ժողովրդի վիճակը փոքր ինչ բարվոքելու համար. «Պարսկաստանում մեզ և մեր եկեղեցու վրա,- գրում է կաթողիկոսը,- պարսից պաշտոնյաների կողմից դրվում են ահա օտառոտի հարկեր և մեզ, որ չենք կարողանում մեր չքավորության և աղքատության պատճառով հատուցանել այդ հարկերը, քշում են դեպի բանտ, չարչարում են, տանջում և վերջապես, որ մահմաեդականների հետապնդած նպատակների հետինն է ու գլխավորը, հարկադրում են ընդունել իրենց դավանանքը»³: Շատ փաստեր էլ վկայում են, որ հայ եկեղեցուն հանդիսավոր հրովարտականքով տրված խոստումները կյանքում ամենակոպիտ ծնով ոտնահարվում էին: Այս առումով հատկանշական է հենց Բաթրինջ գյուղի օրինակը: Այս գյուղը դեռ 1431թ. վախճ էր արված Էջմիածնի վանքին: Հետագայում, ինչպես տեղեկացնում է Աիմեոն Երևանցին «զկնի Ժամանակս ի խառ-

¹ «Ջամբո», էջ 118:

² Նույն տեղում, էջ 103:

³ Աշ.Հովհաննիսյան, Հակոբ Ջուղայեցու մի գրությունը ռուս արքունիքին, «Արարատ», 1915, էջ 775:

նակմանց երկրիս», գյուղի սեփականության իրավունքը բռնազավթվում է օտարների կողմից: Հակոբ Ջուղայեցու ջանքերը կրկին կաթողիկոսությունը վերադարձնել գյուղի սեփականության իրավունքի 6 ամբողջական մասը, անցնում են ապարդյուն: Եվ միայն 1655թ. նրան հաջողվում է 16000 դինարով գնել մեկ դանգ մուլը¹:

Հարկ է նշել, որ մուաֆուքյան իրավունքը միօրինակ երևույթ չէր: Պետական հարկերից լրիվ ազատված լինելը տալիս էր ամբողջական մուաֆուքյան իրավունք, այսինքն, ինչպես ասվում է «Ջամբո»-ում «Հայրապետն ու միաբանը ոչ տայցեն զկերպիւ իւիք հարկս մարմնաւոր տերանց՝ որպէս տան աշխարհականք: Անդք, այգիք և կալք սորին ոչ չափիցին, անասունք և զրաստքն ոչ ի թիվ արկցին, ջրաղացք և այլք այսպիսիք ոչ զրիցին մուտը և ելք սորին, ոչ տայցեն զմաքս, և ոչ տալ զգլխահարկս, զհնգորդս, զտասնորդս, զտնախարճ, զանասնախարճս և զմլքախարճս»: Նման իրավունքներ ունեին տեղի մուսուլմանական հոգևոր հաստատությունները, ինչպես նաև էջմիածնի վանքի միաբանությունը: Նույն պայմանով էջմիածնի վեհապետության իրավունքները ճանաչվել են և օսմանյան սուլթանների կողմից: Այսպես, 1774թ. Սիմեոն Երևանցին սուլթանից ստանում է մի հրովարտակարտոնագիր, համաձայն որի «կարգաւորք ազատք են յամեն հարկապահանջութենից» և որ կաթողիկոսը պարտավոր է «վերահասու ի գործել ի վերայ ամեն յիշատակաց վազդ՝ անուանեալ և այլք մի ձեռնամուխ լինիցին ի նա»²: Հասկանալի է, որ էջմիածնի միաբանությունը աշխատում էր որքան հնարավոր է ընդարձակել իր ապահարկ հողատարածությունների չափը: Եթե 1654թ. էջմիածնի վանքը ձեռք է բերում հողատարածքի մեկ գութանի սերմի չափով մուաֆուքյան իրավունք, այսինքն մեկ գութանի տեղի բերքից բահրա չտալու արտոնություն /«մէկ գութանի վարելոյ չափ տեղ հագիւ կարեմք զսերմն արկանել»/, ապա 1770թ. վանքն ստանում է երկու գութանի տեղից բահրա չվճարելու արտոնություն /... գերկու գութանս սկսանի ի կիր արկանել սուրբ Աթոռ»³: Եթե Աբրահամ Կրետացին 1735թ. բահրա չգանձվող հողերի քանակը հասցնում է «վաթսուն և վեց խալվարի»⁴, որ է վեց հազար վեց հարւր լիտր⁵ երեւանու, ապա 1763թ. Սիմեոն Երևանցին այդ թիվը հասցնում է 75 խալվար 25 լիտրի⁶: Մուաֆուքյան իրավունքից օգտվող էջմիածնի վանքապատկան վարելահողերի քանակը միայն վաղարշապատում 18-րդ դ. երկրորդ կեսին հասնում է 11-ի, ընդհանուր առմամբ 1500 սոմար⁷ տարածքով⁸:

¹ «Ջամբո», էջ 125-126:

² Նույն տեղում, էջ 130:

³ Տես Մ. Ջուղայան, Արևմտյան Հայաստանը XVI-XVII դդ., Երևան, 1980, էջ 222:

⁴ «Ջամբո», էջ 131-133:

⁵ Խալվար-Ընդեղենի չափ, կազմել է 480 կգ:

⁶ Լիտր-Երևանի լիտրը կշռել է 4,8 կգ:

⁷ «Ջամբո» էջ 135, 145, 149, 151:

⁸ Սոմար- տարածության չափ. Արարատյան դաշտում այն կազմել է 0,25 հա:

⁹ «Ջամբո», էջ 154-155:

Մուաֆության երկրորդ տեսակը տալիս էր բահրայի մասնակի ապահարկության իրավունք: Այն որոշվում էր սերմանելիքի որոշակի քանակի շրջանակում, այսինքն շատ ցանելու համար ավելորդի դիմաց պետք է վճարվեն հնգորդ: Դա տալիս էր սահմանափակ մուաֆության իրավունք: Եկվոր տիրակալները փորձել են էջմիածնին ամեն կերպ պարտադրել մուաֆության հենց այդ տեսակը. «Իսկ չարն Մահմատ-Ղուլի,- գրում է Սիմեոն Երևանցին,- որ խան էր երկրիս Երևանու, կամեցաւ հնգորդ առնուլ ի ցանելոց հասիցն Սրբոյ Աթոռոյս»¹: Երևանի Նաջաֆ-կուլի խանի նման ոտնձգության դեմ շահ Աբաս II-ին բողոքում է Դակոբ Ջուղայեցին ասելով. «... Սեկ գութանի տեղ հագիւ կարեմք սերմանել, ի նմանէ ևս կամին զհարկս անուուլ»²: Ինչպես վկայում են հետագա իրադարձությունները, նույնիսկ շահական կարգադրությունները ի զորու չէին օգնելու էջմիածնի միաբանությանը: Այն բանից հետո, երբ Ալեքսանդր Ջուղայեցի կաթողիկոսին հաջողվեց էջմիածնի համար ձեռք բերել «երկու գութանի» սերմանելիքի չափով իրավունք, տեղի իշխանները պատճառաբանելով, թե էջմիածնին ուներ մուաֆության իրավունք միայն «մեկ գութանի» չափով, կրկին պարտադրում են տնտեսությանը բահրա վճարել: Թեև շահ Աուլթան-Յուսեյնը 1711թ. հատուկ հրովարտակով կարգադրում է չանհանգստացնել էջմիածնի միաբանությանը, դրությունը ոչնչով չի փոխվում: Չի օգնում նաև Աստվածատուր Դամադանցու 1723թ. շահ Թահմասպ II դիմած խնդրագիրը: Էջմիածնին ստիպված էր չնախատեսվածի համար վճարել: Այդ մասին ուղղակի վկայություն ունի Սիմեոն Երևանցին: Նկարագրելով մուաֆության իրավունք ունեցող հողատարածքները, նա այնուհետև գրում է. «Իսկ մնացեալ տեղիքն, որք ի մեջ ռաղամիցդ ոչ գոն» պարտավոր են հարկվելու: Այդ հողատարածքների չափը միայն Վաղարշապատում հասնում էր 15-ի, 1370 սոմար ընդհանուր չափով³:

Այսպիսով, 16-18-րդ դդ. Դալաստանի թե՛ Արևելյան, և թե՛ Արևմտյան մասերում արտադրական հարաբերությունների հիմքը կազմում էր հողի մասնավոր սեփականությունը: Սույք կալվածքը, անկախ իր մեծությունից ու պատկանելիությունից, ընկած էր ոչ միայն վանական-եկեղեցական, այլև հողտիրության մյուս տեսակների հիմքում, կազմելով ավատական հողատիրության համամիացված ձև: Չնայած երկրում ստեղծված ոչ նպաստավոր քաղաքական պայմաններին Դալ Առաքելական եկեղեցու հոգևոր կենտրոնը շնորհիվ իր առաջնորդների նպատակասլաց գործունեության, կարողացավ հիմնականում պահպանել իր հողային տարածքների ամբողջությունը և կարևոր դեր խաղալ երկրի թե՛ տնտեսական, և թե՛ քաղաքական կյանքում:

¹ Նույն տեղում, էջ 131:

² Նույն տեղում, էջ 132:

³ Նույն տեղում, էջ 152-155: